

انتظار در دعای ندبه

حجت الاسلام محمد عارفی جو

فصلنامه (علمی - تخصصی) مطهر، سال هفدهم، شماره ۵۴، پاییز ۱۳۹۹

چکیده

اعتقاد به ظهور نجات دهنده‌ای که عالم را پر از عدل و داد نماید و حکومت جهانی تشکیل دهد، از باورهای اساسی تمامی ادیان است خاصه مسلمانان اعم از اهل سنت و شیعه. لذا همه منتظر آن منجی و مصلح کل می‌باشند. در واقع نطفه انتظار بعد از خروج آدم(ع) از بهشت بسته شد تا «انتظار بازگشت به بهشت با رهبری هدایتگر آسمانی که پیشوای انسان در مبارزه با شیطان باشد» را داشته باشد. در مبارزه پیامبران با شیطان و جنود او که وصول به بهشت را سد می‌کنند «نطفه انتظار دوم نیز بسته شد، انتظار حاکمیت الله و مغلوب شدن ابلیس و مظاهر آن» در این راستا به دعای ندبه رجوع کرده و نمادهای حق و باطل را در آن جستجو نمودیم و اینکه انبیاء الهی و پیامبر اکرم(ص) و مولای متقیان چه زحماتی در حاکمیت حق در مقابل جبهه باطل متحمل شدند. همچنین در بخشی از مقاله درمورد انتظار سازنده و انتظار منفی بحث نموده و انتظار سازنده از دید آیات و روایات و دعای ندبه را به صورت کوتاه بررسی و ثابت شده که انتظار واقعی امید بخش، حیات زا، سازنده و باطل سوز است. معرفی انواع انتظار منفی و مبارزه امامان معصوم با این نوع انتظار نیز مورد بررسی قرار گرفته است. در بررسی بحث انتظار در ادیان دیگر به این نتیجه رسیدیم که فی الجمله تمامی ادیان زنده ی دنیا به نحوی با اصل انتظار هم داستان اند. در بخش پایانی مقاله به صورت فهرست وار به وظایف منتظران حضرت مهدی «عج» از دیدگاه دعای ندبه و روایات پرداخته شد که منتظر واقعی باید به خودسازی و تهذیب بپردازد و حقوق برادران خود را رعایت کند و اهل مبارزه و جهاد باشد و از همه مهمتر به امام خود معرفت پیدا کند و از او پیروی نماید.

کلید واژه‌ها: انتظار، منتظر، حق و باطل، قرآن، روایات، دعای ندبه، مهدی.

طرح مساله

أَيْنَ الْمُنْتَظَرُ لِلْإِقَامَةِ الْأُمْتِ وَالْعَوَجِ (مفاتیح الجنان، دعای ندبه)

کجاست (آن رهبر مصلحی) که انتظار او را داریم برای راست کردن نادرستی‌ها و کجی‌ها؟ جریان مستمر تقابل حق و باطل از بدو خلقت انسان وجود داشته است. خداوند حق مطلق است و پیامبران و اوصیای آنان منادیان و مدافعان حاکمیت حق هستند. حاکمیت طاغوت و باطل در مقابل آن است.

این تقابل در هر عصری نبردی داشته است. بر اساس تعالیم الهی، آینده و پیروزی مطلق با جریان حق است و در این راستا اعتقاد به ظهور نجات دهنده‌ای که جهان را پر از عدل و داد کند و حکومت جهانی تشکیل دهد از باورهای اساسی تمام ادیان است. همه مسلمانان در انتظار مهدی موعود(عج) به سر می‌برند.

انتظار او از باورهای جذاب و دلنشینی است که عشق و امید را در دل زنده و پا بر جا نگه می‌دارد. مصلحان واقعی و دلدادگان کوی ولایت همواره با این باور صبر و تحمل را در سخت‌ترین شرائط به جان خریده و اهریمن ناامیدی را تسلیم کرده‌اند. همه حرکتهای انقلابی مسلمانان در طول تاریخ، بالاخص قیام‌های شیعیان در راستای مکتب انتظار است. یکی از وظایف منتظران واقعی، دعا برای فرج امام زمان(عج) است و یکی از دعا‌های سفارش شده در این رابطه، دعای ندبه است.

دعای ندبه نشانگر آن است که از اول خلقت، جهان، خالی از حجت خدا نبوده است و تا پایان هم خالی نخواهد ماند و اکنون حجت خدا در روی زمین در پس پرده غیب است.

دعای ندبه در واقع زیارتی از امام زمان(عج) است که نکات برجسته اصول عقاید را آشکار کرده و وظائف شیعیان را تعلیم داده است، تا اهل ایمان در اعتقاد به مقام ولایت، به وظیفه خود آشنا شوند. اغلب مضامین عالی این دعا بر گرفته از آیات قرآن کریم است که هم دلیل بر ارتباط میان عترت و قرآن است و هم دلیل بر اینکه این دعا از کلمات معصوم(ع) است.

ما در این مقاله به دنبال پاسخ به پرسشهای ذیل می‌باشیم

۱- انتظار چیست؟

۲- انتظار سازنده و منفی کدام است؟

۳- انتظار سازنده از منظر دعای ندبه چیست؟

۴- وظایف منتظران کدام است؟

معنای لغوی انتظار

انتظار به معنای چشم به راه بودن و نگران بودن است (تاج العروس- ج ۷-ص ۵۳۹) و از نظر روانشناسی کیفیتی روحی است که سبب پیدایش حالت آمادگی برای آنچه انتظار می رود و نقطه مقابل آن یأس و ناامیدی است (مکیال المکارم ج ۲ ص ۲۱۸)

معنای اصطلاحی انتظار:

اعتقاد به اینکه فرجام تاریخ با عدالت و سعادت جهانی رقم خواهد خورد. (نمونه ج ۷ ص ۳۸۲)

نقطه شروع انتظار

پس از آنکه آدم ابوالبشر(ع) مسجود ملائک شد، در بهشت ساکن گشت و خداوند به او اجازه داد تا از همه نعمت‌ها و میوه‌های بهشتی بهره برد مگر درختی معین که خوردن میوه آن برایش روا نبود. در میان ملائکه عرشی که مأمور سجده بر آدم شدند، شیطان نیز وجود داشت که بر آدم(ع) سجده نکرد و از مقام قرب رانده شد. شیطان رانده شده کینه آدم و خاندان او را به دل گرفت. آنان را عامل طرد خویش می‌پنداشت و شایسته سجده نمی‌دانست. از خداوند خواست تا او را مهلت دهد. او می‌خواست بنی آدم را بفریبد و از این گذر، ناشایستگی آنان را عیان کند. خداوند به شیطان مهلت داد و به آدم و همسرش نیز فرمود که شیطان دشمن شماست. فتنه‌گری شیطان قرین موفقیت شد و آدم و همسرش سوگندهای او را باور کردند. شیطان را خیر خواه پنداشتند، فریفته شدند و از آن درخت خوردند و بدین سان، حکم اخراج آدم و حوا از بهشت صادر شده آدم(ع) با تضرع و زاری توبه کرد و خداوند سرانجام توبه‌اش را پذیرفت و فرمود:

«إِهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبَعَ هُدَايَ فَلَا يَخُوفُ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (بقره: ۳۸)

«همگی از بهشت فرود آید و اما از جانب من هدایت گرانی خواهد آمد پس هر کس از هدایت من تبعیت کند نه ترسی بر او خواهد بود و نه غمگین خواهد گشت.»

از این جا بود که نطفه انتظار بسته شد، انتظار بازگشت به بهشت با رهبری هدایتگر آسمانی که پیشوای انسان در مبارزه با شیطان باشد و راه بهشت را نمایان کند و دور افتادگان از بهشت عدن را به مکان امن باز گرداند.

پیامبری حضرت آدم(ع) و برخی فرزندان صالح ایشان اجابت این انتظار بود و مبارزه انسان با شیطان و قوای ابلیس ادامه یافت. با گسترده شدن جامعه بشری، مظاهر دیگر طاغوت و جنود ابلیس در قامت زورمندان، زرداران و تزویر گران قد بر افراشتند تا راه هدایت و وصول به بهشت را سد کنند و ادعای

شیطان در گمراه ساختن انسانها را محقق گردانند و اینجا بود که نطفه انتظار دوم نیز بسته شد، انتظار حاکمیت الله و مغلوب شدن ابلیس و مظاهر او و وجوه گوناگون طاغوت. پیامبران آسمانی زمینه سازان این انتظار بودند که پیروزی حق بر باطل و مغلوبیت طاغوتها و حاکمیت صالحان را وعده دادند و این گونه نطفه انتظار در همه ادیان بسته شد و همه پیروان ادیان منتظر روزی هستند که طاغوتها مغلوب شوند و حاکمیت صالحان و پیروان حق بر گیتی استقرار یابد و تحقق این آرمان، همان موعود پروردگار جهان برای رهایی انسان است.

نمادهای حق و باطل در دعای ندبه

ابتدای دعای ندبه از حضرت آدم(ع) و پیامبران اولوالعزم یاد می‌کند، اینان منادیان و مدافعان حاکمیت حق در روی زمین هستند. در مقابل آنان، جریان باطل است. همواره در طول تاریخ این دو جریان با هم در ستیز بودند.

«...فَبَعْضُ أَسْكَنْتَهُ جَنَّكَ إِلَى أَنْ أَخْرَجْتَهُ مِنْهَا»

«برخی(حضرت آدم(ع)) را در بهشت خود جای دادی تا آنکه از بهشت بیرونش آوردی.»

از بدو خلقت آدم(ع)، شیطان به عنوان رهبر جریان باطل، مترصد این فرصت بود که به هر شکل ممکن به آدم(ع) و ذریه او ضربه بزند و انسان‌ها را از راه حق منحرف کند و در این باره قسم هم یاد کرد:

«قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ» (ص: ۸۲)

«شیطان گفت: به عزت و جلال تو قسم که تمام خلق را گمراه خواهم کرد.»

«وَبَعْضُ حَمَلَتْهُ فِي فُلْكِكَ وَ نَجَّيْتَهُ وَ مَنْ أَمَنَ مَعَهُ مِنَ الْهَلَكَةِ بِرَحْمَتِكَ» (دعای ندبه)

«و بعضی(حضرت نوح(ع)) را در کشتی خود حمل کرده‌ای و او و هر که همراهش بود را از نابودی و هلاکت به وسیله رحمت خود نجات دادی.»

حضرت نوح(ع) در راه هدایت مردم بسیار زحمت کشید. در قرآن آمده است که او ۹۵۰ سال تبلیغ کرد ولی به اندازه یک کشتی به او ایمان آوردند.

«وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَ هُمْ ظَالِمُوهُ فَانْجَيْنَاهُ وَ أَصْحَابَ السَّفِينَةِ وَ جَعَلْنَاهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ» (عنکبوت: ۱۴، ۱۵)

«و همانا نوح را به سوی قومش فرستادیم و او نهصد و پنجاه سال در میان آنها درنگ کرد (تبلیغ نمود) و چون همه ستمگر و ظالم بودند همه را طوفان هلاک فرا گرفت و تنها خود نوح و اصحاب کشتی را نجات دادیم و آن کشتی را برای خلق عالم نشانه‌ای قرار دادیم.»

«وَبَعْضٌ اتَّخَذَتْهُ لِنَفْسِكَ خَلِيلاً وَ سَلَكَ لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ فَأَخْبَتْهُ وَ جَعَلَتْ ذَلِكَ عَلِيًّا» (دعای ندبه)

«و بعضی(حضرت ابراهیم(ع)) را به مقام دوستی خود برگزیدی و از تو درخواست کرد که در امت‌های دیگر نگویم باشد. پس اجابت کردی و به مقام بلند معرفت و توحید خود رساندی.»

حضرت ابراهیم(ع) که لقب قهرمان توحید را دارد در مقابل رهبر جریان باطل زمان خود، نمرود، ایستادگی کرد و خداوند او را آزمایش‌های گوناگونی کرد. مانند: افتادن در آتش، رها کردن همسر و فرزند در سرزمین غیر قابل کشت، قربانی کردن پسر خود به دستور خداوند. آن حضرت در همه این آزمایشات پیروز شد. شاید مقام خلیل الهی به همین علت باشد. بعد از نائل شدن به مقام خلیل الهی، تا آخر الزمان نام مبارکش بر سر زبان‌هاست؛ چون در دعای خود از خدا تقاضا کرد: «وَأَجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ» (شعراء: ۸۴)

در دعای ندبه، حضرت موسی(ع) و حضرت عیسی(ع) ادامه دهنده جریان حق معرفی شده‌اند و از حضرت محمد(ص) آخرین رسول الهی یاد شده است.

«إِلَى أَنْ أَنْتَهَيْتَ بِالْأَمْرِ إِلَى حَبِيبِكَ وَ نَجَّيْتَ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ..»

«در هر زمانی رسولی فرستادی تا این که رساندی امر رسالت را به حبیب گرامی خود و رسول برگزیده‌ات، حضرت محمد، که رحمت خدا بر او و آل او باد.»

در ادامه دعا آمده که حضرت محمد(ص) گُل سر سبد آفرینش و مقدّم بر همه پیامبران است. نیز آمده است که خداوند در جنگ‌های آن حضرت با دشمنان او را با ایجاد ترس در دل دشمنانش یاری می‌کرد.

جریان ستیز حق و باطل در طول تاریخ بوده است و در هر دوره‌ای از هر دو طرف نمادی داشته است در زمان رسول اکرم(ص) نمایندگان «زور و زور و تزویر» در مقابل اسلام صف آرایی کردند؛ ولی چون خداوند وعده پیروزی به رسول الله(ص) و مؤمنان داده بود و وعده الهی نیز تخلف ناپذیر است، دین اسلام پیروز شد. در دعای ندبه آمده است: «...وَوَعَدْتَهُ أَنْ تَظْهَرَ دِينُهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ»

«و به او(پیامبر اسلام(ص)) وعده پیروزی بر تمام ادیان دادی اگر چه مشرکان بدشان بیاید.»

«...فَلَمَّا انْقَضَتْ آيَاتُهُ أَقَامَ وَلِيُّهُ عَلَى بْنِ أَبِي طَالِبٍ صَلَوَاتُكَ عَلَيْهِمَا وَ إِلَيْهِمَا هَادِيًّا اذْكَانَ هُوَ الْمُنْذِرُ وَ لِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ» (دعای ندبه)

«پس هنگامی که دوران عمر پر برکت پیامبر(ص) سپری شد وصی و جانشین خود علی(ع) را برگماشت(رحمت تو بر ایشان و خاندان ایشان باد) که امت را هدایت کند، زیرا او بیم دهنده و هدایت کننده همه مردم بود.»

جریان حق بعد از ختم نبوت، به وسیله خط امامت که ادامه دهنده راه نبوت است ادامه می یابد و مولای متقیان علی(ع) که از همه نظر بر تمامی خلق برتری دارد به امر خداوند توسط رسول الله(ص) به مردم معرفی می شود تا مردم راه حق را گم نکنند و به وسیله ایشان و اولادش تا قیامت هدایت شوند. جریان باطل ساکت نمی نشیند و در قالبی متفاوت با گذشته ظاهر می شود. در آن دوران، مشرکان و کافران در لباس منافقین ظاهر شدند. آنها به ظاهر به رسول الله(ص) و کتاب الله و قبله و... ایمان داشتند اما آن گونه که خود می خواستند قرآن را تأویل و تفسیر می کردند. در ادامه دعا می خوانیم: «وَيَقَاتِلُ عَلِيُّ التَّائِيلِ» علی (ع) با مردم منافق برای جلوگیری از تأویل حقایق و مقاصد اصلی قرآن می جنگید. روایات فراوانی از اهل سنت درباره این که پیامبر(ص) به امام علی(ع) دستور داده بود با آنان که قرآن را تأویلی بد کردند بجنگد، در کتب حدیثی آمده است، به عنوان مثال:

قال رسول الله(ص): «أَنَا أَقَاتِلُ عَلَى تَنْزِيلِ الْقُرْآنِ وَ عَلِيٌّ يُقَاتِلُ عَلَى تَأْوِيلِهِ»^۲

پیامبر(ص) فرمود: «من بر تنزیل قرآن می جنگم، و علی(ع) بر تأویل قرآن خواهد جنگید.»

رسول گرامی اسلام با کسانی می جنگید که نزول قرآن را قبول نداشتند(کافران و مشرکان) و علی(ع) با کسانی جنگید که نزول قرآن را قبول داشتند ولی آن گونه که می خواستند آن را تأویل و تفسیر می کردند.

انواع انتظار

انتظار فرج، دو گونه است: ۱- انتظاری که سازنده است، تحرک بخش است، تعهد آور است، عبادت بلکه با فضیلت ترین عبادت است، ۲- انتظاری که ویرانگر است، بازدارنده است، فلج کننده است، نوعی اباحی گری محسوب می شود.^۳

انتظار سازنده

انتظار این است که مردم مؤمن و آماده و اهل مجاهدت و مراقبت نفسانی برای رسیدن رهبری آسمانی، چشم به آینده دوخته باشند و امیدوار و سرزنده رهبری او را عاشقانه بپذیرند و به امامت و پیشوائی او، مبارزه با طاغوت را پی گیرند و حق را در زمین حاکم سازند.

۲- کنز العمال، ج ۱۱، ص ۶۱۴

۳- مطهری - قیام و انقلاب مهدی، ص ۶۱

چنین چشم دوختی، امید بخش، حیات زا، سازنده و باطل سوز است و تا چنین انتظاری بر روح و روان انسان‌ها حاکم باشد، طاغوت از ضربات کوبنده منتظران، آرامش و آسایش نخواهد یافت. منتظر همیشه آماده و چشم بر افق است تا هر لحظه که رهبر پیدا شد، بی درنگ به یاری‌اش بشتابد و امامتش را عاشقانه بپذیرد.

«انتظار فرج» یعنی چشم به راه بودن و آمادگی کامل داشتن برای ظهور حضرت مهدی (عج)، و پذیرش دولت جهانی آن حضرت و همکاری همه جانبه با آن.

این واژه مرکب نیز از قرآن مجید و روایات گرفته شده است؛ امام رضا (ع) ضمن قرائت آیه شریفه «فانتظروا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظَرِينَ» (اعراف/۷۱) «شما انتظار بکشید، من نیز همراه شما جزو منتظران هستم»

فرمود: «چه نیکوست صبر و انتظار فرج»^۴

انتظار سازنده در آیات و روایات

در قرآن کریم آیاتی در مورد به حکومت رسیدن بندگان صالح خدا در روی زمین تذکر داده شده که می‌توان از آیه ۱۰۵ سوره انبیاء، آیه ۵۵ سوره نور و آیه ۵ سوره قصص نام برد که طبق تفاسیر معروف همگی دلالت بر حکومت جهانی حضرت مهدی (عج) دارد. این آیات نشان دهنده نوع انتظار، منتظران واقعی حضرت مهدی (عج) است. برای نمونه در آیه ۱۰۵ سوره انبیاء می‌فرماید:

«وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ»

«در زبور داود پس از ذکر (تورات) نوشته‌ایم که سر انجام زمین را بندگان شایسته‌ی ما میراث برند.»
مرحوم علامه طباطبائی در ذیل آیه مذکور می‌نویسد: «وراثت وارث به طوری که راغب گفته به معنای انتقال مالی است به تو بدون اینکه معامله کرده باشی و مراد از وراثت زمین این است که سلطنت بر منافع، از دیگران به صالحان منتقل شود و برکات زندگی در زمین مختص ایشان شود»^۵
و همچنین آیه الله مکارم شیرازی در ذیل آیه یاد شده می‌نویسند:

«با توجه به اینکه (ارض) به طور مطلق تمام کره‌ی زمین و سراسر جهان را شامل می‌شود این آیه بشارتی است در زمینه‌ی حکومت جهانی صالحان» و در ادامه می‌نویسند:

^۴ - کمال الدین و مقام النعمه ج ۱ - ۲ ص ۶۴۵

^۵ - تفسیر المیزان، ج ۱۷، ص ۴۶۵

«و از آنجا که این معنی در گذشته تحقق نیافته است، باید در انتظار آن بود و این همان چیزی است که به عنوان (حکومت جهانی مهدی) از آن یاد می‌کنیم.» و در ادامه مطالبی را یاد آور می‌شوند که: «این نکته نیز قابل توجه است که آیه می‌گوید: ما این وعده را در کتب انبیاء پیشین نیز، نوشته‌ایم. اشاره به اینکه این وعده‌ی تازه‌ای نیست بلکه امری است ریشه‌دار که در مذاهب دیگر نیز آمده است.»^۶ از مرحوم طبرسی نقل شده است که امام باقر(ع) فرموده‌اند: «هم اصحاب المهدی فی آخر الزمان»^۷ «یعنی آن منتظران و بندگان صالح، یاران مهدی در آخر الزمان هستند»^۸ در روایات اهل بیت(ع) از انتظار فرج بسیار تمجید شده و مقامی ارجمند برای منتظران بیان گردیده است امام رضا(ع) از پدرانش از رسول خدا(ص) چنین نقل می‌کند: «أَفْضَلُ أَعْمَالِ أُمَّتِي إِنْتِظَارُ الْفَرَجِ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ»^۹ بهترین کارهای امت من، چشمداشت فرج از سوی خداوند بزرگ است. فیض بن مختار نیز می‌گوید: از امام صادق(ع) شنیدم که فرمود: «هر یک از شما که بمیرد و منتظر ظهور باشد مانند کسی است که همراه حضرت مهدی و در خیمه او باشد سپس مکشی کرد و فرمود: نه، بلکه همچون کسی است که در رکاب مهدی شمشیر زده است! باز فرمود: نه! به خدا سوگند چون کسی است که همراه پیامبر به شهادت رسیده است!»^{۱۰} امیر مؤمنان نیز به شیعیان چنین سفارش می‌کند: «أُنْتَظِرُوا الْفَرَجَ وَلَا تَيَاسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ فَإِنَّ أَحَبَّ الْأَعْمَالِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ إِنْتِظَارُ الْفَرَجِ»^{۱۱} «منتظر فرج باشید و از رحمت الهی ناامید نگردید، چرا که محبوبترین کارها در پیشگاه خداوند بزرگ انتظار فرج است.»

انتظار سازنده در دعای ندبه

با توجه به مطالبی که از آغاز دعای ندبه به ترتیب درباره وجود مقدس انبیاء(ع) اشاره شده و سپس رسول اکرم(ص) و بعد سرگذشت زندگی اولین وصی او علی(ع) را متذکر شده و چنین تأکید می‌کند که بر

۶ - پیام قرآن، ج ۹، ص ۴۲۵

۷ - همان ص ۴۲۷

۸ - بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۱۲۸

۹ - همان، ص ۱۲۶

۱۰ - همان، ص ۱۲۳

مصائب و مظلومیت آن بزرگوار و فرزندان گرامیش باید گریه و ندبه کرد و در ادامه «...وَلْيَصْرُخِ الصَّارِخُونَ وَيَضْجُ الضَّاجُونَ وَيَعَجُّ الْعَاجُونَ، أَيْنَ الْحَسَنُ وَ أَيْنَ الْحُسَيْنُ»

«و فریاد کنندگان فریاد زنند و شیون کنندگان شیوه کنند و خروش کنندگان خروش سر دهند کجاست حسن؟ و کجاست حسین؟»

این گریه و ندبه معمولی نیست بلکه همراه با خروش و فریاد است بر علیه ظالمان و ستم کارانی که بر ائمه ظلم کردند و بعد به سلسله مراتب در این بخش از دعا به آغاز کلمه «آین» به ذکر نام شریف آنان پرداخته، و گویا دعا کننده با ایراد این بیان حالتی به خود گرفته که به فقدان مسئله مهمی مبتلا شده است و گم کرده‌ای دارد که می‌خواهد او را دریابد.

داعی با بیان کلمه «آین» در واقع می‌خواهد با ذکر این واژه در سر آغاز جمله علل گریه و ندبه و فریاد خود را با ایماء و اشاره بیان کند، وقتی نام هر یک را که به این واژه آغاز می‌کند حاکی از مصائبی است که در کمال مظلومیت به آنان رسیده است. در ادامه با همین کلمه «آین» به دنبال منجی عالم بشریت با تمامی صفات برجسته اوست که خود همان انتظار سازنده را به دنبال دارد.

«...أَيْنَ بَقِيَّةِ اللَّهِ الَّتِي لَا تَخْلُو مِنَ الْعَتَرَةِ الْهَادِيَّةِ، أَيْنَ الْمُعَدُّ لِقَطْعِ دَائِرِ الظُّلْمَةِ، أَيْنَ الْمُنْتَظَرُ لِإِقَامَةِ الْآمَةِ وَالْعَوَجِ...»

«کجاست به جا مانده خدا که بیرون از خاندان عترت راهنما نیست؟ کجاست آن که آماده شده، برای ریشه کن ساختن ستمگران؟ کجاست آنکه انتظار او را داریم برای راست کردن نادرستیها و کجی‌ها؟» همانگونه که ملاحظه می‌شود دعا کننده انتظار کسی را که از بین برنده ظلم و ستم است می‌کشد و می‌خواهد کجی‌ها و نادرستی‌ها را درست کند و همچنین در ادامه دعا نیز تمامی اصلاحاتی که قرار است در دوران حکومت حضرت مهدی(عج) پیش بیاید را یاد آور می‌شود و با سؤال «آین» انتظار آنها را می‌کشد. به هر حال با حدود ۲۹ سؤال تأسف برانگیز در عین حال امید دهنده انتظار حرکت زار را گوشزد می‌کند.

انتظار منفی یا ویرانگر

واژه پر محتوا و تحرک آفرین «انتظار»، گاه توسط دوستان نادان یا دشمنان مغرض تحریف و از محتوا تهی می‌شود. و بر خلاف هدف اصلی انتظار به کار می‌رود و منتظرانی غیر صالح تربیت می‌کند که می‌توان آنها را به سه دسته تقسیم کرد:

۱ - برخی انتظار فرج را در محدوده زندگی شخصی خود محصور می‌کنند و اعتقاد دارند که باید به زندگی خود ادامه دهیم، گاه امر به معروف و نهی از منکر را در حد بسیار نازل نیز انجام می‌دهند و دعا می‌کنند که امام زمان(عج) بیاید و جهان را اصلاح کند ولی خود هیچ کاری به سیاست داخلی و خارجی، دشمنان اسلام، توطئه استکبار و... ندارند و هر گونه حرکت اصلاحی را بر عهده مهدی موعود «عج» می‌گذارند و با برداشت غلط از روایاتی که هر عُلَمای بلند شود قبل از ظهور حضرت آن عُلَمای باطل است، هر نوع حکومت اسلامی را باطل می‌دانند.

۲ - گروهی دیگر همان اندیشه را دارند با این تفاوت که امر به معروف و نهی از منکر زبانی را نیز ترک می‌کنند و می‌گویند باید جهان و جامعه را به حال خود رها کرد تا ظلم و فساد فراوان گردد و امام زمان «عج» ظهور کند.

۳ - دسته سوم با برداشت انحرافی از حدیث پیامبر(ص) که فرمود: «مهدی جهان را پر از عدل و داد می‌کند، چنان که پر از ظلم و جور شده است»، معتقدند باید به فساد و تباهی دامن زد و گناه و ستم بیشتر انجام داد تا امام زمان «عج» زودتر ظهور کند!

امام خمینی(ره) همه این برداشت‌ها را در کلامی فرموده است و آنها را مخالف صریح قرآن و ضرورت اسلام می‌داند.^{۱۱} و در جملاتی دیگر این چنین می‌فرماید:

طبق رأی این جماعت، ما باید دعا گوی امثال صدام و آمریکا باشیم و کارهای همه حاکمان ستمگر را تأیید کنیم؛ زیرا آنان با گسترش ظلم و ستم و فساد، سبب تعجیل در ظهور حضرت مهدی «عج» می‌گردند! بعد، از آنان می‌پرسند «...حضرت تشریف بیاورند چه کنند؟ حضرت بیایند که ظلم و جور را بر دارند همان کاری که ما می‌کنیم و ما دعا می‌کنیم که ظلم و جور باشد، حضرت می‌خواهند همین را برش دارند!»^{۱۲}

اینان روایات درباره شکست حرکت‌های حق طلبانه و ظلم ستیز پیش از ظهور موعود را تکلیف ساز معنا کردند و نتیجه گرفتند که پیش از ظهور موعود نباید پرچمی علیه ظلم برافراشته گردد و هر پرچمی که برافراشته شود و هر دعوتی که صورت گیرد، طاغوتی است؛ حال آن که این گونه اخبار حرکت‌های ظلم ستیز را می‌ستایند، نه آن که منع کنند و بر این دلالت دارند که اگر پرچمی به نام و ادعای «مهدی» بودن برافراشته گردد و افراد را به اقتدای مطلق دعوت کند، طاغوت است.

^{۱۱} - صحیفه نور، ج ۲۱، ص ۱۴ - ۱۳

^{۱۲} - همان، ج ۲۰، ص ۱۹۷

مبارزه امامان معصوم با تحریف فرهنگ انتظار

تحریف و انحراف در فرهنگ انتظار از خطرناک‌ترین و مهلک‌ترین سموم برای اهل ایمان و جامعه اسلامی است و نهال مبارزه با ظلم و ستم را می‌خشکاند و خمودی و تنبلی و ستم‌پذیری می‌آورد و این با اهداف تعالی بخش و انسان ساز اسلام ناسازگار است. از این رو امامان (علیهم السلام) به شدت با تحریف این عقیده ناب مبارزه کردند و به تبیین صحیح آن همت گماردند. امام صادق (ع) می‌فرماید:

لَيُعَذِّنَنَّ أَحَدُكُمْ لِخُرُوجِ الْقَائِمِ وَ لَوْ سَهْمًا^{۱۳}

هر یک از شما باید خویشتن را آماده یاری قائم کند هر چند با مسلح کردن خود به یک تیر باشد. دستور امامان به دفاع از حوزه اسلام و مسلمین حتی در صورت وجود حکومت غیر معصوم و امام جائز، از وجوه آشکار مبارزه با خمودی، ستم‌پذیری و سازش کاری است. امام رضا (ع) می‌فرماید:

اگر کسی سلاحی را که وقف در راه خدا شد، تحویل بگیرد حتی در زمان حکومت جور باید از مرز اسلام پاسداری کند و اگر دشمن به مرز اسلام هجوم آورد، با او در آویزد؛ زیرا اگر کفار بر سرزمین مسلمانان مسلط گردند، نام پیامبر را محو خواهند کرد.^{۱۴}

روایات فراوانی در دست است که مبارزه برای برپائی حکومت اسلام و حق را پیش از ظهور حضرت مهدی (عج) می‌ستایند.

این روایات معنای صحیح انتظار را برمی‌نمایند و خمودی، ظلم‌پذیری و سازش را برنمی‌تابند.^{۱۵}

روایات فراوان امر به معروف و نهی از منکر و به خصوص آن دسته از روایات که ایستادن در برابر امام جائز را لازم می‌دانند نیز معنای صحیح انتظار را نشان می‌دهند. بنابر روایات، باز گفتن کلمه حق نزد امام جائز از برترین و سخت‌ترین جهادها است؛ زیرا امام جائز قدرتمند است و خیره‌سری می‌کند و امر کردن او به حق و نهی کردنش از منکر به معنای مواجه شدن با مخاطره‌ای جدی است، و این با خمودی و تنبلی و انتظار حاکمیت مطلق باطل ناسازگاری دارد. بیان ثواب‌های فراوان انتظار و تبیین صفات و حضال‌یاوران موعود، همه در مسیر تبیین معنای صحیح انتظارند و می‌کوشند تا این عقیده حیات بخش و حرکت‌زا را از تعرض تحریف در امان بدارند.

از نکات مهم در این زمینه وعده‌های اجمالی امامان درباره تحقق حاکمیت اهل حق است، تا شیعیان آماده و منتظر بمانند و سستی و خمودی نکنند.

۱۳ - بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۳۶۶

۱۴ - وسائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۱۹

۱۵ - غیبت نعمانی، ص ۸۲، بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۲۴۳

امامان (علیهم السلام) با تبیین صحیح انتظار و فلسفه غیبت امام زمان (عج) می‌خواستند شیعیان به سستی نگرایند و از راه به در نروند و از این رو، به اذن و امر حق تعالی، تحقق حکومت حق را پیش گویی کردند و وعده دادند. سپس آن را به زمانی که فقط خدا می‌داند، حواله دادند و از سختی این آزمون الهی سخن گفتند و هشدار دادند که مبدا مأیوس شوید و از راه به در آید تا شیعه منتظر، امیدوار و مطمئن سفیده صبح ظهور را انتظار بکشد و خواب، خمودی، سستی، تنبلی و ستم‌پذیری را بر خود حرام کند.^{۱۶}

در برخی روایات، امامان (ع) فرموده‌اند که موعود غیبت می‌کند تا جانش به خطر نیفتد.^{۱۷} با این بیان، او زمانی ظهور می‌کند که مردم واقعا منتظرش باشند و او را یاری کنند و در رکابش فداکاری نمایند و او را از شر دشمنان در امان بدارند و حکومت حق را تحقق بخشند و بدین گونه شد که شیعه تربیت شده مکتب (اهل بیت) (علیهم السلام) همیشه و به خصوص هر جمعه منتظر است و با خواندن دعای ندبه در صبح آن اعلام آمادگی می‌کند و عقاید خود را نسبت به دین و مکتب تشیع و امام زمان خود ابراز می‌دارد تا شاید دعوت موعود را بشنود و مهیا است تا اگر دعوت را شنید، اجابت کند.

انتظار در ادیان دیگر

مسأله انتظار کم و بیش در همه ادیان و مکاتب وجود دارد و انسان‌ها نوعا در انتظار جامعه‌ای ایده آل و مدینه فاضله انسانیت به سر می‌برند و چشم به راه مصلحی هستند که بساط ظلم و فساد و نابسامانی‌ها را برچیند و عدالت و اخلاق و انسانیت را جایگزین آن کند.

گفتنی است که همه فرقه‌های اسلامی با تعلیم گرفتن از احادیث رسول خدا (ص) مهدویت را باور دارند و در انتظار ظهور آن حضرت‌اند. پیروان ادیان دیگر از جمله مسیحیان و یهود نیز در انتظار مصلح جهانی به سر می‌برند. در بیان ویژگی‌های مصلح جهان، در کتاب‌های ادیان دیگر، اختلافاتی وجود دارد ولی آنچه در کتاب‌های تورات و انجیل یافت می‌شود بیشتر با خصوصیات حضرت مهدی «عج» سازگار است تا شخص دیگر، از جمله در «مزامیر» داود مزبور ۷۲ آمده است:

ای خدا انصاف خود را به پادشاه ده و عدالت خویش را به پسر پادشاه و او قوم تو را به عدالت داوری خواهد نمود و مساکین تو را به انصاف. آنگاه کوه‌ها برای قوم، سلامتی را بار خواهند آورد و تل‌ها نیز در عدالت. مساکین قوم را دادرسی خواهد کرد و فرزندان فقیر را نجات خواهد داد و ظالمان را زبون خواهد ساخت. از تو خواهند ترسید مادامی که آفتات باقی است و مادامی که ماه هست تا جمیع طبقات. او مثل

^{۱۶} - بحار الانوار، ص ۵۲، ص ۱۱۶ و ۱۱۴ - ۱۱۱

^{۱۷} - همان، ج ۵۲، ص ۹۰

باران بر علف زار چیده شده فرود خواهد آمد و مثل بارش‌هایی که زمین را سیراب می‌کند، در زمان او صالحان خواهند شکفت... و او حکمرانی خواهد کرد از دریا تا دریا و از نهر تا اقصای جهان...جمع سلاطین او را تعظیم خواهند کرد و جمیع امت‌ها او را بندگی خواهند نمود.^{۱۸}

در دین زرتشت هم موعودهایی معرفی شده است که مهم‌ترین آنان، آخرین ایشان است و او را به «سوشیانت پیروزگر» موسوم و او همان موعود است.^{۱۹}

در جای دیگر او را معرفی می‌کند: «سوشیانت (نجات دهنده‌ی بزرگ) دین را در جهان رواج دهد، فقر و تنگدستی را ریشه کن سازد، ایزدان را از دست اهریمنان نجات داده، مردم جهان را هم فکر و هم گفتار و هم کردار سازد.^{۲۰}

همانطور که او را همان کوشینای بر همان (بودای پنجم بوداییان) می‌دانند و همینطور او را مسیح یهودیان می‌نامند و فارقلیط عیسویان را همان مهدی مسلمانان می‌نامند.^{۲۱}

در آیین هندی‌ها نیز از موعود سخن به میان آمده است از جمله در کتاب (مه‌اباراتا) و (پورانها) آمده است که همه ادیان بر این باورند که در پایان هر دوره‌ای از تاریخ، بشر از لحاظ معنوی و اخلاقی رو به انحطاط می‌رود و نهایتاً یک شخصیت معنوی که ملهم از وحی بوده و از ماوراء طبیعت سر چشمه می‌گیرد ظهور کرده و جهان را از ظلم و جهالت نجات می‌بخشد.

در دین بودایی هم مسأله‌ی انتظار فرج مطرح شده است منظور از منتظر در دین آیین همان بودای پنجم است. کاملاً مشخص است که در این بشارتها موعود متناسب با فرهنگ هر قوم و ملتی نام خاصی گرفته است. فلذا مهدی (عج) در دین زرتشت با نام (سوشیانت پیروزگر) و در آیین هندو به نام (آواتارا) و در بودایی با نام (بودای پنجم) آمده است.^{۲۲}

شاید به خاطر همین انتظار از سوی مکاتب گوناگون است که در زیارت نامه حضرت می‌خوانیم: «الْسَّلَامُ عَلَى مَهْدِيٍّ الْأُمِّمِ وَ جَامِعِ الْكَلِمِ»^{۲۳} سلام بر مهدی که امت‌ها از او سخن رانده‌اند همان کسی که همه اقوام و افکار را با هم، هماهنگ و متحد می‌گرداند. و یا دارد که: «الْسَّلَامُ عَلَى وَاِثِ الْأَنْبِيَاءِ وَ خَاتَمِ الْأَوْصِيَاءِ...»

۱۸ - کتاب مقدس، ص ۸۸۴ (منظور از پادشاه حضرت محمد (ص) و منظور از پسر پادشاه حضرت مهدی (عج) است.

۱۹ - جاماسب نامه، ص ۲۱

۲۰ - بشارت عهدین، ص ۲۵۸

۲۱ - دائرة المعارف فارسی، ج ۱، ۱۳۷۳ ش

۲۲ - مهدی «عج» آخرین سفیر، ص ۷۴ تا ص ۸۰

۲۳ - مفاتیح الجنان، زیارت حضرت صاحب الامر.

و یا می‌فرماید: «اَلْسَّلَامُ عَلَی الْمَهْدِی الَّذِی وَعَدَ اللّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِهِ الْاُمَمَ اَنْ یَجْمَعَ بِهِ الْکَلِمَ وَ یُلَمَّ بِهِ الشَّعَثَ...»^{۲۴} سلام بر مهدی که خدای عز و جل به آمدنش ملت‌ها را وعده کرده تا گرد آورد بوسیله اش گفته‌های همه را و بوسیله اش پراکندگی را برطرف کند.

یا در دعای ندبه می‌خوانیم: «اَیْنَ جَامِعُ الْکَلِمَۃِ عَلَی التَّقْوِی...» کجاست گرد آورنده سخنان بر پرهیز کاری؟ این فقره از دعای ندبه و فقرات بعدی نیز نشان دهنده این است که حضرت مهدی «عج» که همه ادیان و مذاهب منتظر او هستند می‌آید تا حرف‌ها و سخن‌ها را یکی کند و آن هم بر محور تقوی که تنها راه رسیدن به خداوند است.

وظایف منتظران

«اللّهُمَّ وَ نَحْنُ عَبِیدُکَ التَّائِقُونَ اِلَی وَلِیِّکَ الْمَذْکُورِ بِکَ وَ بِنَبِیِّکَ...» (دعای ندبه)

خدایا و ما ییم بندگان تو که شیفته دیدار نماینده ات هستیم آن که مردم را به یاد تو و پیامبرت اندازد. ما منتظر آن امام بزرگواری هستیم که حتی دیدن او ما را به یاد خدا و پیامبر می‌اندازد. آنچه در این دنیا و قبل از ظهور به آن سخت محتاج هستیم که اگر هر کس به یاد خدا باشد دیگر گرد گناه نخواهد رفت و راه تقوی را پیش می‌گیرد پس اولین و مهمترین وظیفه منتظر واقعی یاد خدا و رسول بودن است که مقدمه آن اموری است:

۱- خودسازی و پاکسازی

امام صادق (ع) فرمود: «مَنْ سَرَّ اَنْ یَکُوْنَ مِنْ اَصْحَابِ الْقَائِمِ فَلَیَنْتَظِرْ وَ لَیَعْمَلْ بِالْوَرَعِ وَ مُحَاسِنِ الْاَخْلَاقِ وَ هُوَ مُنْتَظَرٌ فَجِدُّوْا وَ اَنْتَظِرُوْا هَنْبِئاً لَّکُمْ اَیُّهَا الْعِصَابَةُ الْمَرْحُومَةُ»^{۲۵}

کسی که دوست دارد تا از یاران قائم (عج) باشد باید در انتظار ظهور باشد و حتماً باید کارهایش بر اساس تقوی، پاکی و اخلاق نیک باشد، چنین کسی منتظر امام (عج) است، و در این راه بکوشید آماده باشید، گوارا باد بر شما ای جوانمردان که رحمت خدا با شماست.

۲- رعایت حقوق برادران

از مهمترین امور در زندگی محبّان و منتظران حضرت مهدی (عج) رعایت حقوق برادران و مسلمانان است.

در این مورد یکی از یاران امام باقر (ع) به نام جابر جعفری از امام (ع) پرسید: فرج شما چه وقت است؟

۲۴ - همان.

۲۵ - بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۱۴۰

امام(ع) فرمود: «هیبهات هیبهات، فرج ما نرسد تا غربال شوید، باز هم غربال شوید و باز هم غربال شوید تا این که کدورتها برود صافی و صفا بماند.»^{۲۶}

یعنی وقتی مسلمانان با هم با کمال صفا و اتحاد و صمیمیت زندگی کردند، به فرج امامشان خواهند رسید.

۳- مبارزه و جهاد

یاران و منتظران مهدی(عج) به خصوص باید به امر به معروف و نهی از منکر و جهاد و مبارزه با انحرافات و دشمنان و آگاهی سیاسی از جریانات جهان، اهمیت خاصی بدهند و همواره در صحنه حضور داشته باشند.

عثمان بن مظعون از یاران رسول الله(ص) وقتی انزوا طلبید به پیامبر(ص) عرض کرد: دلم میخواهد بیابان گرد باشم، و کنار کوهها به عبادت مشغول شوم، پیامبر (ص) فرمود:

«لَا تَفْعَلْ فَإِنَّ سِيَاحَةَ أُمَّتِي الْغَزْوَةُ وَالْجِهَادُ»^{۲۷}

چنین نکن، سیاحت امت من جنگ و جهاد است.

۴- ایستادگی در سختی ها و آزمایشها

به این نکته مهم باید توجه داشت که در زمان غیبت و در آستانه ظهور امام قائم (عج) مردم مسلمان در سخت ترین آزمایشها قرار می گیرند و زیر و رو میشوند، در چنین وضعی، نگهداری آتش در کف دست آسانتر است از حفظ ایمان.

شخصی از امام صادق(ع) پرسید آن آزمایشها چیست؟

امام صادق (ع) بعد از تلاوت آیه ۱۵۵ سوره بقره فرمود:

«ترس از زمامداران (فاسق)...است، گرسنگی به خاطر گرانی است، زیان مالی از کساد تجارت و کم رونقی آن است، و زیان جانی به مرگهای سریع است، و کمبود میوه ها بر اثر نقص کشاورزی و کمبود برکت در میوه هاست، آنگاه فرمود:

بشارت باد به استقامت کنندگان به نزدیک شدن ظهور قائم «عج»»^{۲۸}

۵- معرفت امام(عج) و پیروی از آن حضرت

باید قبل از قیام مهدی(عج) او را شناخت و از او پیروی کرد چنان که امام صادق(ع) فرمود:

^{۲۶} - اثبات الهداء، ج ۷، ص ۲۴

^{۲۷} - وسائل الشیعه ج ۱۱ - ص ۱۰

^{۲۸} - کشف الغمه، ج ۳، ص ۳۵۹

«رسول خدا(ص) فرمودند: خوشا به سعادت آن فردی که قائم(عج) ما را قبل از قیامش شناخته و به او اقتدا کرده است، دوست او را دوست داشته و از دشمن او بیزاری بجوید، و امامان قبل او را نیز ولیّ و سرپرست خود بشناسد، این چنین افرادی دوستان من هستند و دوستی و مهر مرا به خود جلب کرده اند و گرامی ترین امت من نزد من هستند.»^{۲۹}

نتیجه

انتظار در همه ادیان و مکاتب وجود دارد و همه انسانها چشم به راه مصلحی هستند که بساط ظلم و فساد را بر چیده و عدالت را برپا کند. انتظار در دعای ندبه انتظاری سازنده و حرکت زا می باشد که شیعه منتظر، با جملاتی که با "این" آغاز می شود نشان می دهد به دنبال منجی عالم بشریت با تمام صفات برجسته است که باید زمینه ظهور توسط منتظران واقعی فراهم شود.

^{۲۹} - غیبت شیخ طوسی (ره) ص ۲۷۵

فهرست منابع

- ۱- قرآن مجید
- ۲- اثبات الهداء، شیخ حرّ عاملی، ترجمه جنتی، دار الکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۴
- ۳- بحار الانوار، علامه مجلسی، المکتب الاسلامیه، ایران، تهران، ۱۴۰۵ هـ ق
- ۴- بشارات عهدین، محمد صادقی، تهران، ۱۳۳۷ ش
- ۵- پیام قرآن، مکارم شیرازی با همکارانش، قم، انتشارات نسل جوان، ۱۳۷۵ ش، چاپ دوم
- ۶- تاج العروس، زبیدی، نشر دارالفکر، لبنان، ۱۴۱۴ ق
- ۷- ترجمه تفسیر المیزان در ۲۰ جلد، علامه طباطبائی، قم، دفتر انتشارات اسلامی حوزه علمیه، بی تا
- ۸- تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی، دارالکتب اسلامی، تهران، ۱۳۷۰
- ۹- جاماسب نامه، جاماسب (از شاگردان زرتشت) بی جا، بی تا
- ۱۰- دائرة المعارف فارسی، بی جا، بی تا
- ۱۱- صحیفه نور، امام خمینی، مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، وزارت ارشاد اسلامی
- ۱۲- غیبت نعمانی، محمد بن ابراهیم نعمانی، ترجمه احمد فهری زنجانی، دار الکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۳
- ۱۳- غیبت شیخ طوسی ره، مؤسسه اعلی، بیروت، ۱۴۰۱ هـ ق
- ۱۴- قیام و انقلاب مهدی، شهید مرتضی مطهری، قم، صدرا، بی تا
- ۱۵- کتاب مقدس (ترجمه تفسیری) شامل عهد عتیق، عهد جدید، بی جا، بی تا
- ۱۶- کشف الغمه فی معرفه یمعرفه الائمه، اربلی، دار الکتب الاسلامی، بیروت، ۱۴۰۱ ق
- ۱۷- کمال الدین و تمام النعمه، شیخ صدوق ره، تصحیح و حواشی علی اکبر غفاری، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۳۶۳ ش
- ۱۸- کنز العمال، علی المتقی بن حسام الدین هندی، حیدر آباد
- ۱۹- مفاتیح الجنان، شیخ عباس قمی (ره)
- ۲۰- مکیال المکارم، موسوی اصفهانی، انتشارات بدر، تهران، ۱۳۷۴
- ۲۱- مهدی آخرین سفیر انقلاب، ذبیح الله محسنی کبیر، تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، چاپ دوم، ۱۳۷۹
- ۲۲- وسائل الشیعه، شیخ حرّ عاملی، بیروت.